

**CRISIS'S ECONOMIC PHENOMENON OF GREEK POLISES
(V–IV C. B.C.): HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM**

The problem of «polis» as the main form of political and social organization of Greek antiquity civilization is considered to be one of the important in the history of antiquity world. It is important that studying of the phenomenon of Greek polis and economic life should be researched as a peculiar feature of antiquity society wholly. Polis's economic development and reasons of crisis events in (V–IV c. B.C.) seemed to be not dealt with connection of characteristics of antiquity generally.

In modern historiography there are two types of polis economy which are differed one another by structure. They are referred to this article. The first type is known to be «agrarian» one. The second type is called as «trade- handcraft» one.

The author covers the reasons of crisis economics phenomenon of Greek polises giving the complex research of this process through historiography. While studying historiography's points of view on this problem the author of article took chronology principle separating Ukrainian, Russian and foreign western historiography. It should be noticed that there are no special works that would reveal economic life and development of Greek polises as a complex history. Some historians consider that an existence of initial financial institutions in Greek polises happened to lead to the reasons of crisis. There are some differences among German, French and British scientists in studying of economics of Greek polis. For example, according to German historical version (A. Beck) – «State Household of Athens» taxing system seemed to have been an innovation of antiquity society.

The author of article paid attention to the theory of «modernization» of economic development in Greek polises which was studied by French historians. The work is referred to the various aspects of problem in the publications of Ukrainian historians (V.Stavnuk, S.Golovanon). They investigated some events in the period of economic crisis of Greek polis avoiding to do general conclusions in comparison with works of modern western historians who consider that term «economics of Greek polis» will have another meaning than in the period of antiquity world.

Due to studying of historiography historians will find food for thought in article's summaries of the evolution of historiography in this field.

Key words: historiography, Ancient Greece, Attica, polis, ancient society, economic development.

До редакції надійшла 20.10.2014.

УДК 94(477):930:338.246.025.13"18"

© Наталія Білошицька
(Київ)

**ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ КИЇВСЬКОГО
ФАБРИЧНОГО ОКРУГУ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті проаналізовано ряд наукових досліджень, опублікованих наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з історії становлення та діяльності фабрично-заводської інспекції. Особлива увага звертається на Київський фабричний округ. Охарактеризовано ступінь наукової розробки та повноту вивчення даного питання сучасними вченими. Здійснено спробу систематизувати та узагальнити праці дореволюційних дослідників, в результаті чого виокремлено два протилежні погляди на роль та значення фабрично-заводської інспекції у вирішенні робітничого питання та втіленні на практиці фабрично-заводського законодавства. Показано характерні особливості та підходи вчених того періоду до розгляду цього питання. Окреслено провідні напрямки дослідження дореволюційних науковців. Виявлено неоднозначність бачення тих чи інших явищ різними дослідниками. Узагальнено основний історіографічний матеріал та підведено підсумки стану наукової розробки питання діяльності фабрично-заводської інспекції як в межах Київського фабричного округу, так і Російській імперії загалом.

Ключові слова: історіографія, фабрично-заводська інспекція, фабрично-заводське законодавство, Київський фабричний округ, фабрика, завод, промисловість, економіка України.

Друга половина ХІХ ст. позначилася швидкими темпами економічного зростання Російської імперії. Зміни, що відбулися у

суспільстві, позитивно вплинули на економіку держави. Скасування кріпацтва у 1861 р., поява значної кількості вільнонайманих працівників, з

одного боку, та швидкі темпи науково-технічного прогресу, запровадження нових винаходів у суспільне життя, механізація праці – з іншого – сприяли промислому розвитку. Утворення фабрик та заводів, що прийшли на зміну мануфактурному виробництву, дало поштовх промислово-економічному прогресу та вимагало врегулювання взаємовідносин працівників та роботодавців. Через порушення прав і експлуатацію робітників виникла потреба державного втручання для врегулювання фабрично-заводського законодавства та трудових відносин. Таким чином, 1 червня 1882 р. було прийнято закон «Про малолітніх, що працюють на фабриках, заводах та мануфактурах», що забороняв працю дітей до 12 років, а робочий день підлітків обмежував до 8 годин роботи. Для нагляду за дотриманням законодавства створено наглядовий орган – фабрично-заводську інспекцію, яка підпорядковувалася Міністерству фінансів. Спочатку до її штату входило лише два фабричні інспектори (Московський – І.І. Янжул та Володимирський – П.А. Песков). У своїй практичній діяльності вони керувалися «Інструкцією чинам фабричної інспекції по нагляду за виконанням постанов про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах» і «Правилами для фабрикантів». У 1885 р. штат фабричних інспекторів розширився до 9-ти губерній Російської імперії. Зокрема, виокремлювалися: Московський, Володимирський, Петербурзький, Харківський, Київський, Казанський, Воронежський, Віленський та Варшавський фабрично-заводські округи [8, с. 54]. Після реформування інституту фабрично-заводської інспекції у 1894 р. кількість фабрично-заводських округів скоротилася до 6-ти (Петербурзький, Московський, Варшавський, Київський, Харківський, Поволжзький фабрично-заводські округи). В межах українських земель виділялося 2 округи, зокрема, Київський та Харківський. Нас, в першу чергу, буде цікавити Київський фабрично-заводський округ. До його складу входило 10 губерній, в яких зосереджувалося 11,4% робітників фабрик та заводів Російської імперії, 29,5% з яких працювали у Київській губернії [13, с. 60]. Київський фабрично-заводський округ тривалий період очолював інспектор І. Новицький, який залишив після себе чималий пласт статистичного матеріалу відносно промислово-економічного життя губернії. Таким чином, у другій половині XIX ст. склалися сприятливі умови для розвитку промисловості Російської імперії. Поява заводів і фабрик спонукала до розробки фабрично-

заводського трудового законодавства. Ці процеси стали передумовою утворення фабрично-заводської інспекції та організації її діяльності.

Питання утворення, діяльності, реформування, функціонування в державному апараті Російської імперії інституту фабрично-заводської інспекції цікавили багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників різних періодів. Ще з перших днів появи інспекція стала об'єктом дослідження провідних тогочасних науковців. Зважаючи на всебічність функцій фабрично-заводської інспекції та багаточисельність матеріалу, який після себе залишили інспектори, варто відмітити, що не лише історики, а й економісти та правознавці часто зверталися до вивчення цього питання. Це свідчить, що тема дослідження лежить на перетині історичної, економічної та юридичної наук.

Основою для вивчення організації діяльності фабрично-заводської інспекції як вітчизняних, так і зарубіжних науковців є опубліковані та неопубліковані джерела. Великий пласт документів відносно Київського фабрично-заводського округу знаходиться у двох фондах ЦДІАК України (фонд 575 «Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського фабричного округу» та фонд 574 «Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії»), опрацювання яких розкриває всебічну картину діяльності фабрично-заводської інспекції у вказаних територіальних межах [7, с. 171]. Та попри наявність великої кількості архівних джерел в сучасній українській історіографії відсутнє узагальнене дослідження із даної проблематики. Вітчизняні дослідники фабрично-заводської інспекції розглядають в контексті вивчення робітничого питання, організації підприємницької роботи, соціального страхування, промислово-економічного розвитку українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. т. і. [3; 7; 14; 29]. Значно багатшою є сучасна зарубіжна, зокрема російська історіографія. Не дивлячись на те, що російські дослідники лише оглядово звертаються до особливостей функціонування фабрично-заводської інспекції в українських землях, досліджуючи загальноімперський процес, не можна залишити їх праці поза увагою. Найбільш повно та ґрунтовно процес утворення та напрями діяльності фабрично-заводської інспекції дослідив А.Ю. Володін, який у 2006 р. захистив дисертаційну роботу з даного питання [8; 9]. Варто також згадати наукові доробки С.Р. Глазунова, Т.Я. Валетова, Д.А. Васильєва, В.І. Богдана та І.Ю. Ташбекової та С.М. Самедової, які

з різних ракурсів розглядали роль фабрично-заводської інспекції та фабрично-заводське законодавство Російської імперії [4; 5; 6; 10; 11; 24; 26]. Загалом, на сьогоднішній день проблема утворення та діяльності фабрично-заводської інспекції Київського фабричного округу залишається недослідженою. Спотворення інформації радянськими вченими, однобічність вивчення промислово-економічного розвитку та відсутність уваги сучасників загальмували процес всебічного дослідження цього питання, що розкриває широкі горизонти для молодих українських науковців.

Наявний матеріал з історії утворення, діяльності та реформування інституту фабрично-заводської інспекції Російської імперії можна згрупувати у 3 частини, виходячи із проблемно-хронологічного принципу. Перша частина складатиметься із праць дореволюційних дослідників, друга – представлена науковими доробками радянських вчених, до третьої увійдуть сучасні наукові дослідження. Нас, у першу чергу, цікавить дореволюційна історіографія. Вибір саме цього напрямку обумовлюється наявністю значної кількості наукових праць, більшість з яких викладена з перших вуст безпосередніх учасників фабрично-заводського виробництва. Ці дослідження незаангажовані радянською пропагандою, їх можна прирівняти до першоджерел, тому вони є найціннішими для використання. Виходячи з цього, метою статті є: опрацювання, аналіз та структуризація наукових праць дореволюційних авторів; виявлення особливостей у підході до вивчення діяльності інституту фабрично-заводської інспекції у поглядах різних дослідників цього періоду та узагальнення висновків.

Звертаючись до наукових досліджень другої половини XIX – початку XX ст., варто відмітити, що відразу після утворення інституту фабрично-заводської інспекції розпочалася робота над аналізом діяльності цього державного органу. Вже у 1884 р. вийшли друком дві праці фабричних інспекторів. Книга «Фабричный быт Московской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними» І. Янжула та книга «Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними» П. Пескова, які поклали початок вивченню фабрично-заводського побуту, звідси походять й перші судження про місце та роль інспектора в системі фабричного виробництва. І. Янжул займав посаду Московського фабричного інспектора першого скликання.

До цього він прославився як відомий економіст Російської імперії, який тривалий період займався дослідженнями англійської та швейцарської фабричних інспекцій. Його наукові доробки лягли в основу організації фабрично-заводського інспекторату Російської імперії, про що говориться у вище зазначеній праці [31]. Дещо пізніше побачила світ ще одна книга І. Янжула під назвою «Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Материалы для истории русского рабочего вопроса и фабричного законодательства», де автор подає опис фабричного інспектора, дає позитивну оцінку діяльності інспекторату в цілому та показує його роль у врегулюванні трудового питання [30].

Не менш цікавою та важливою є праця Володимирського фабрично-заводського інспектора першого скликання П. Пескова «Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними». Автор тривалий період вивчав санітарні умови на промислових підприємствах Володимирської губернії, що склало основу наукового доробку [22].

Наступником двох попередніх вчених-економістів став ще один фабричний інспектор першого скликання Я. Михайловський, який підготував книгу під назвою «О деятельности фабричной инспекции. Отчеты за 1885 г. главного фабричного инспектора Я.Т. Михайловского», видану у 1886 р. Вона, як і попередні дві праці, являла собою звіт фабричного інспектора за рік його діяльності. В ній розповідалося про перший призив фабричних інспекторів, складнощі, з якими вони зустрічалися під час роботи; говорилося про потребу підготовки кваліфікованих спеціалістів; подано професійний опис фабричного інспектора. Менше уваги автор приділив аналізу організації фабрично-заводського виробництва [20]. Крім, Я. Михайловського, 1885 р. свої звіти опублікували всі інші 8 фабричних інспекторів першого призиву.

Відомості про Київський фабричний округ безпосередньо знаходяться у звіті київського фабричного інспектора І. Новицького «Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа», опублікованому у 1886 р. У праці сконцентровано великий пласт статистичного матеріалу, що розкриває економічне становище фабрик та заводів в українських землях, крім цього, показано деякі елементи організації роботи інспекторату. Але найважливіше те, що ця книга є одним із небагатьох наукових доробків,

інформація в якому повністю присвячена Київському фабричному округу [21].

Хоча щорічні звіти фабрично-заводських інспекторів є найбільш інформативними документами, але вони мають вузькоспрямований характер та розкривають лише деякі моменти діяльності інспекторату, більше уваги приділяючи промисловій статистиці. Велику цінність в цій групі праць мають особисті погляди та твердження інспекторів на ті чи інші явища фабрично-заводського виробництва та організацію діяльності інспекторату в цілому. Тому, щорічні звіти можна віднести не лише до передісторії проблеми, а й з повною відповідальністю назвати першоджерелами дослідження.

Після реформування інституту фабрично-заводської інспекції у 1894 р. значно збільшився штат фабричних інспекторів та розширилася територія їх впливу. Стало складніше збирати, опрацьовувати та групувати щорічні відомості про організацію діяльності заводів і фабрик, становища працівників тощо. Тому Міністерство фінансів започатковує традицію із 1900 р. щорічно публікувати загальноімперські звіти фабрично-заводських інспекторів на основі зібраного матеріалу окружними інспекціями. У 1902 р. виходить перша збірка під назвою «Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 года», що поклало початок систематичній публікації таких звітів щорічно упродовж 1900–1913 рр. [25].

До інших важливих зібрань законодавчих актів належить багатотомник «Полное собрание законов Российской империи», що являв собою кодифікацію законів Російської імперії від середини XVII до початку XX ст. Збірник складався із трьох видань, які поділялися на томи. Для нашого наукового розгляду цікавим є третє видання, яке публікувалося щорічно до 1916 р. та містило в собі близько 40 тис. законодавчих актів, виданих упродовж 1881–1913 рр., вміщених у 33 томах. Крім офіційних документів фабрично-заводського законодавства, науковий інтерес становлять окремі тексти, таблиці та фінансові розписи, що дають узагальнену картину розвитку промислово-економічного життя у цифрах [23].

Перше десятиліття XX ст. стало особливим періодом у історії дослідження фабрично-заводської інспекції. На основі підведення перших підсумків стосовно здобутків та прорахунків інспекції, публікуються історичні дослідження та спогади діячів інспекторату. Як приклад, книга одного із фабричних інспекторів В.П. Литвинова-Фалинського «Фабричное

законодательство и фабричная инспекция в России». Автор детально описує процес становлення фабрично-заводського інспекторату, аналізуючи трудове законодавство того періоду. В центрі уваги – робітники, їх матеріальне становище, забезпечення та соціальне страхування. Поряд з цим він чітко окреслює напрями діяльності фабрично-заводської інспекції, але не описує механізму реалізації фабрично-заводського законодавства на практиці, незважаючи на свій досвід роботи інспектором та главою відділу промисловості Міністерства торгівлі та промисловості, куди з 1905 р. входила інспекція. В.П. Литвинов-Фалинський наголошував на потребі державного втручання в економіку для вирішення важливих питань, що спіткали працівників та роботодавців [17].

Вивченням передумов утворення та початковим етапом діяльності фабрично-заводської інспекції також займався помічник Володимирського інспектора П. Пескова, згодом старший фабричний інспектор Одеської губернії О.О. Микулін. З-під його пера у 1906 р. вийшла праця «Фабричная инспекция в России. 1882–1905». На основі власних спостережень та аналізу документів, з яких не всі дійшли до наших днів, О.О. Микулін подає аналіз фабрично-заводського побуту у різних губерніях Російської імперії. Знайомить читача із проблемами робітників та роботодавців, описує фабрично-заводське виробництво та показує місце і роль у ньому одних та інших. Під виглядом хронологічного ланцюжка фабрично-заводських законів показані основні етапи розвитку інспекції та вказані напрями її діяльності [19].

Не менш інформативною є книга провідного економіста М.М. Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX в.». Головну увагу автор концентрує на змінах, що відбулися у промислово-економічному житті імперії другої половини XIX ст. Він детально описує перехід суспільного виробництва від мануфактури до фабрик та заводів, зазначаючи, що фабрично-заводське виробництво ефективніше, ніж мануфактурне. Автор також порівнює фабрично-заводський устрій Російської імперії та соціальне законодавство із організації діяльності фабрик і заводів інших передових європейських держав [28].

У даному переліку наукових праць треба згадати й інші наукові доробки відомих діячів початку XX ст., зокрема І. Балицького та Є. Дементьєва. В основі їх дослідження лежить не стільки діяльність фабрично-заводської

інспекції, скільки опис фабрики як такої взагалі. Вони окреслюють ознаки фабричного виробництва, порівнюючи його із мануфактурним; дають чіткий опис фабрично-заводського працівника; показують місце фабричної інспекції в цьому процесі т. і. [1; 12].

Варто відмітити, що всі, перелічені вчені та дослідники фабрично-заводської інспекції дають позитивну оцінку діяльності цього державного органу. Але в дореволюційній історіографії також була й інша категорія авторів, які критично поставилися до інституту фабрично-заводської інспекції. Серед них варто відмітити таких як: В.П. Безобразов, М.Г. Лунц та Л.Д. Троцький. Вони негативно оцінювали діяльність фабрично-заводської інспекції, спираючись на аргументи її неефективності у вирішенні важливих суспільно-економічних питань того часу. Як приклад, М.Г. Лунц та Л.Д. Троцький звинуватили інспекторат у незмозі задовольнити законодавчим шляхом інтереси робітників, що призвело до поширення виступів та страйків на фабриках і заводах. М.Г. Лунц фабричних інспекторів називає «фабричними урядовцями» та «поліцаями», які займалися не стільки вирішенням трудового питання та удосконаленням фабричного законодавства, а лише слідували за дотриманням прав та обов'язків як працівників, так і роботодавців; вели статистику нещасних випадків на підприємствах, соціальних виплат, вираховували збільшення та зменшення кількості фабрично-заводських установ у межах Російської імперії [2; 18; 27].

Окремої уваги заслуговують наукові доробки В.І. Леніна, який не лише теоретично займався вивченням фабрично-заводської інспекції, а й збирав відомості про цей державний інститут серед простих робітників, які часто були незадоволені діяльністю інспекторів. У працях «Новый фабричный закон» і «Объяснение закона о штрафах, взимаемых с рабочих на фабриках и заводах», В.І. Ленін говорить про неефективність роботи фабрично-заводської інспекції і всі її функції зводить до контролю за виробництвом. Найбільшою проблемою інспекторату називає обмеженість його повноважень, що й створює умови недієздатності у вирішенні важливих суспільних питань [15; 16].

Такі думки мають право на існування та є цікавими у розгляді питання функціонування фабрично-заводської інспекції. Адже, це перші критичні погляди на інститут фабрично-заводської інспекції у дореволюційній історіографії. Якщо прихильники інспекторату

більше увагу звертали на процес утворення та діяльність, внутрішню організацію, описували здобутки і прорахунки фабрично-заводської інспекції, то її критики дивилися на цей державний інститут ширше. Вони показували місце та роль фабрично-заводської інспекції у державному апараті, визначали рівень її дієздатності у вирішенні важливих суспільних питань.

Після падіння Російської імперії у 1917 р. були ліквідовані всі імперські державні органи, в тому числі й фабрично-заводська інспекція, на заміну якій у 1918 р. створено державну інспекцію праці. Зі встановленням радянської влади розпочинається новий період у дослідженні питання діяльності фабрично-заводської інспекції. Змінюється кут зору на проблему. Якщо раніше науковців цікавили передумови, причини та сам процес становлення цього державного органу, то тепер вся увага, в першу чергу, зверталася на функції фабрично-заводської інспекції та її роль у вирішенні робітничого питання.

Проаналізувавши ряд наукових праць дореволюційного періоду з історії становлення та діяльності інституту фабрично-заводської інспекції, маємо наступні висновки. Перші відомості про цей державний інститут з'являються паралельно з утворенням фабрично-заводського інспекторату. Щорічні звіти фабричних інспекторів є чи не найважливішими науковими доробками цього періоду. Вони подають цінну інформацію особистих спостережень та тверджень безпосередніх учасників фабрично-заводського виробництва. Їх недоліком є вузька спрямованість та описовий характер. Іншу групу історіографічних праць складають офіційні документи Російської імперії. Аналіз законодавчих актів та постанов дає можливість зрозуміти місце фабрично-заводської інспекції у загальноімперському державному апараті та чітко окреслити її напрями діяльності. Цікавими є наукові дослідження провідних державних діячів, відомих економістів та юристів кінця XIX – початку XX ст. Вони роблять перші спроби аналізу початкового етапу діяльності фабрично-заводської інспекції, дають свої оцінки на здобутки та прорахунки фабричних інспекторів у вирішенні суспільно-економічних питань. Тут погляди дослідників розбігаються, виокремлюються прихильники та критики інспекторату. Загалом же, дореволюційний період історіографії носить законодавчо-орієнтований характер. Його особливістю є: наявність значної кількості наукових праць, де вміщені як особисті, так й офіційні погляди на фабрично-заводську інспекцію;

концентрація уваги на загальноімперських процесах фабрично-заводського розвитку; мала чисельність досліджень, які б відображали діяльність інспекторату в українських землях, зокрема в Київському фабричному окрузі; відсутність наукових доробків західноєвропейських вчених; низький ступінь критицизму тощо.

Підсумовуючи зазначене, треба відмітити, що наукові праці XIX – початку XX ст. є

важливими та інформативними у вивченні діяльності фабрично-заводської інспекції Київського фабричного округу, але вони не дають вичерпної відповіді на дане питання. Лише у поєднанні та співставленні їх з джерельними матеріалами та науковими дослідженнями інших періодів можливо буде відтворити повну картинку тогочасної дійсності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балицкий И.В. Какая должна быть фабричная инспекция / И.В. Балицкий. – М.: Моховая, д. Бенкендорф, книжный магазин Д.П. Ефимова, 1907. – 45 с.
2. Безобразов В.П. Наблюдения и соображения В.П. Безобразова относительно действия новых фабричных узаконений и фабричной инспекции / В.П. Безобразов. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1888. – 177 с.
3. Біла С.О. Формування інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та соціальної відповідальності бізнесу в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / О.С. Біла. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/1490/1/Bila.pdf>.
4. Богдан В.И. Становление и развитие фабричного законодательства Российской империи в конце XIX – начале XX века.: Историко-юридическое исследование: дис.... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений» / В.И. Богдан; Институт государства и права Российской академии наук. – М., 2002. – 210 с.
5. Валетов Т.Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции / Т.Я. Валетов // Экономическая история. Обзорение. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – Вып. 13. – С. 34–44.
6. Васильев Д.А. Фабричное законодательство России конца XIX – начала XX вв.: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве» / Д.А. Васильев; Академия труда и социальных отношений. – М., 2001. – 168 с.
7. Водотика Т.С. Документи фабричної інспекції в ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т.С. Водотика // Архіви України. – 2013. – № 1 (283). – С. 116–121.
8. Володин А.Ю. Становление института фабричной инспекции в России (1882–1905) / А.Ю. Володин // IX Международная научная конференция «Ломоносов–2002», 9–12 апреля 2002 г. – М., 2003. – С. 53–56.
9. Володин А.Ю. Фабричная инспекция в России (1882–1914 гг.): Государственное учреждение, личный состав, посредническая деятельность: дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.Ю. Володин; Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. – М., 2006. – 233 с.
10. Глазунов С.Р. К вопросу о создании института фабричной инспекции в России в конце XIX века / С.Р. Глазунов // Вестник Тюменского государственного университета. – 2011. – № 2. – С. 96–102.
11. Глазунов С.Р. Роль фабричной инспекции в реализации трудового законодательства России в конце XIX в. / С.Р. Глазунов // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2009. – № 12. – С. 121–128.
12. Дементьев Е.М. Фабрика, что она дает населению и что у него берет / Е.М. Дементьев. – М.: Типография Высочайшее утверждение Т-ва И.Д. Сытина, 1897. – 256 с.
13. Иванова Н.А. Структура рабочего класса России 1910–1914 / Н.А. Иванова. – М.: Наука, 1987. – 282 с.
14. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 226 с.
15. Ленин В.И. Новый фабричный закон / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений: у 55 т. / за ред. М.Я. Панкратова. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – Т. 2. – С. 263 – 314.
16. Ленин В.И. Объяснение закона о штафах, взимаемых с рабочих на фабриках и заводах / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений: у 55 т. / за ред. М.Я. Панкратова. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – Т. 2. – С. 15–60.
17. Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России: издание второе, исправленное и дополненное / В.П. Литвинов-Фалинский. – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1904. – 344 с.

18. Лунц М.Г. Из истории фабричного законодательства, фабричной инспекции и рабочего движения в России. Сборник статей / М.Г. Лунц. – М.: Печатное дело, 1909. – 384 с.
19. Микулин А.А. Фабричная инспекция в России. 1882–1906 / А.А. Микулин. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1906. – 225 с.
20. Михайловский Я.Т. О деятельности фабричной инспекции. Отчет за 1885 г. главного фабричного инспектора Михайловского Я.Т. / Я.Т. Михайловский. – СПб., 1882. – 210 с.
21. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа: отчет / сост. И.О. Новицкий. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1886. – 218 с.
22. Песков П.А. Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 гг. фабричного инспектора по надзору за малолетними / П.А. Песков. – СПб., 1884. – 227 с.
23. Полное собрание законов Российской империи: у 3-ох собр. – Собрание третье: [в 48 т.]. – СПб.: Государственная типография, 1888. – Т. 6. – 832 с.
24. Самедова С.М. Фабричная инспекция и применение фабричных законов в Бакинской губернии (10-е годы XIX в. – 1914): автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С.М. Самедова; АН АзССР, Институт истории. – Баку: [б. в.], 1996. – 26 с.
25. Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 года. – СПб.: Типография В.О. Киршбаума М-ва Финансов, 1902. – 97 с.
26. Ташбекова И.Ю. Правовое регулирование деятельности фабричной инспекции в России в конце XIX – начале XX вв.: дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве» / И.Ю. Ташбекова; Курский государственный технический университет. – М., 2006. – 176 с.
27. Троцкий Л.Д. Фабричная инспекция и децентрализованная помпадурия / Л.Д. Троцкий // Искра. – 1 июля 1903. – № 43. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotm004.htm>.
28. Туган-Барановский М.Н. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М.Н. Туган-Барановский. – М.: РОССПЭН, 1997 – 574 с.
29. Холод Ю.А. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. / Ю.А. Холод // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 32. – С. 175–181.
30. Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого созыва. Материалы для истории русского фабричного вопроса и фабричного законодательства / И.И. Янжул. – СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1907. – 229 с.
31. Янжул И.И. Фабричный быт Московской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними / И.И. Янжул. – СПб., 1884. – 220 с.

© **Наталья Билошицкая**
(Киев)

ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКОЙ ИНСПЕКЦИИ КИЕВСКОГО ФАБРИЧНОГО ОКРУГА У НАУЧНЫХ ТРУДАХ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье проанализировано ряд научных исследований конца XIX – начала XX вв. по истории становления и деятельности фабрично-заводской инспекции. Особенное внимание обращается на уровень исследования Киевского фабричного округа. Охарактеризовано степень научной разработки и полноту изучения вопроса современными учеными. Сделано попытку систематизации и обобщения трудов дореволюционных исследователей, в результате чего вычленено два противоположных между собой взгляда на роль и значение фабрично-заводской инспекции у разрешении трудовых вопросов. Показано характерные особенности и подходы ученых того периода к изучению этого вопроса. Выделено ведущие направления исследований дореволюционных ученых. Обнаружено неоднозначность взглядов разных исследователей на те, или иные явления фабричного быта. Обобщено основной историографический материал, сделано выводы по состоянию научной разработки вопроса деятельности фабрично-заводской инспекции в пределах как Киевского фабричного округа, так и в Российской империи в целом.

Ключевые слова: историография, фабрично-заводская инспекция, фабрично-заводское законодательство, Киевский фабричный округ, фабрика, завод, промышленность, экономика Украины.

ISSUES ON ACTIVITY OF THE FACTORY INSPECTION IN KIEV FACTORY DISTRICT IN THE WORKS OF RESEARCHERS OF THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

Establishment and operation of the factory inspection within Kyiv factory district are considered on the basis of works developed by Ukrainian and foreign scholars. An attempt is made to analyze opinions of pre-revolutionary scholars about this process. There is a lack of information on organization of the Kyiv factory district and operation of the factory inspection. Archive fonds of the Central State Historical Archive in Kyiv provide more information on this issue. But we would like to consider scientific works of the pre-revolutionary authors the first ones who provided the first answers on operation of the factory and plants, settlement of labor disputes between employees and employers, development of the labor legislation and evaluated the factory industry in the Russian Empire in general.

Practitioners and scholars dealt with the operation of the factory inspection in the end of the XIXth century – beginning of the XXth century. Special attention shall be paid to the works of factory inspectors of that time. In general Moscow factory inspector Ivan Yanzhul Mikhaylovskiy and Volodymyr factory inspector Petro Peskov became the first pioneers of history related to the initial period of operation of the factory inspection in Russian Empire. They were the first ones who gathered and systematize statistical data on development of the factory industry and evaluated the first legislation in this sphere. These data initiated publication of reports for 1883–1885yy. and contributed to making annual reports on the activity of all factory inspectors. Except direct participants who designed a factory policy famous scholars of that period studied activity of the inspection related to labor issues and its influence on the industrial elite. Besides, a famous economist Mikhaylo Tugan-Baranovskiy gave a positive evaluation of the operation of factory inspection in Russian Empire. The scholar did not concentrate on Kyiv factory district. He showed its role and place in the general factory system of the Empire only in broad lines. Other scholars of that period among others Pavlo Bezobrazov, Mykhaylo Lunts and Volodymyr Lenin criticized the importance of the factory inspection related to the regulation of labor relationship between employees and employers. They denied that the inspection had a positive influence on the labor conditions of the factory employees and concentrated on the lack of control provided by the state after economic processes in the Russian Empire.

In this regard we can see that were not formed a unified vision of the importance of factory inspection in addressing the main important industrial and economic issues of that time in pre-revolutionary historiography. Although most researchers approvingly referred to the factory inspection, but there were those who criticized it. They are spoke about the inaction and inability on the regulate labor relations, and inability to reduce of the pressure and the level of the exploitation of workers by employers. Yet the fact remains that beginning of the activity factory inspection was a period of the attempts of the state to intervene in the economic regulation.

Key words: historiography, factory inspection, the factory legislation, labor law, government intervention in the economy, Kyiv factory district, factories, factory, plants, the industry of Ukraine, the economy of Ukraine.

До редакції надійшла 14.10.2014.

УДК 930.1:328.1(477)

© Вікторія Дмитрушко
(Київ)

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розкривається питання висвітлення сучасною вітчизняною історіографією історії українського радянського парламентаризму. Ця проблема розглядається в загальному історичному контексті радянської епохи, спробах проаналізувати тогочасні реалії державного будівництва. На думку дослідників, діяльність Верховної Ради УРСР була номінальною, оскільки вона де-факто нагадувала швидше імітацію законотворення, а реальна робота зводилася до прийняття продиктованих вищим радянським керівництвом законопроектів. У цілому проблематика не отримала всебічного вивчення, оскільки з'ясовано лише окремі аспекти радянського парламентаризму: повноваження, функції Верховної Ради, відображення цих питань у конституційних